

Nagy Gábor

Recenzió a *Végvidék 1561–1569* című könyvről

Review About *Fronteerland 1561–1569*

ÖSSZEFOGLALÁS

A *Végvidék 1561–1569* a magyar irodalom régóta hiányzó történelmi nagyregénye. Kíméletlen tényeket sorol a török hódoltság első évtizedeiből, a Balaton-felvidék végvári harcaiból és a 16. századi európai nagypolitika eseményeiből, melyek a küzdelmet alapvetően befolyásolták. Wodianer-Nemessuri Zoltán nagyregénye hűen ábrázolja a Mohács utáni korszak zavaros viszonyait. Illúziótlan, vad, nyers világa a túlélés krónikája. Bár a török az országot még közel egy évszázadon át uralja, bizonyosodik: a végvidék áldozatvállalása nélkül ma nem beszélhetnénk magyarul.

SUMMARY

Fronteerland 1561–1569 is the missing piece in the historical fiction writing of Hungarian literature. It relentlessly discusses the hard realities of the decade of Ottoman Turkish expansion into the uplands north of Lake Balaton. The fron-

tier warriors and their 16th century struggles are brought together with the overall great power politics of the time. Wodianer-Nemessuri Zoltán's epic novel is a true portrayal of the chaotic conditions in the country following the battle of Mohács. It chronicles the wild, brutal world of struggle for survival. Although the Turks will continue to rule the country for another hundred years, the sacrifices of the frontier warriors sustained Hungarian cultural survival.

A kilencvenes évek második felének magyar történelmi regényei a múlt megragadhatóságára, rekonstruálhatóságára vonatkozó mélységes kételyt tükrözik. Az elmúlt két évtized ál-történeti regényei (Háy János *Dzsigerdilenjétől* Darvasi László *A könnymutatványosok legendájáig* hosszan sorolhatók a példák) történeti köntösbe öltöztetett fikciók, a történelem rekonstruálása helyett annak lebontását,

DR. NAGY GÁBOR PHD, irodalomtörténész, József Attila-díjas költő, a *Hitel* folyóirat kritikai rovatvezetője, a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja (kisnagyesz@gmail.com).

szétírását tekintik az egyetlen lehetséges beszédmódnak.

Ebben tulajdonképpen nem igazán különböznek Jókai Mór felfogásától. Őt ugyan nem a történetek megismerhetősége iránti kétely vezeti oda, hogy a históriás keretek között eposzi gazdagságú fikciót tárjon elénk. Jókai a nemzeti múltban példát keresett, mely a jelen olvasója elé állítható, ezért él mindenkor az *eszményítés* eszközével. E vonulat jeles folytatója Gárdonyi Géza az *Egri csillagokkal*. A 20. század második felének történelmi regényei már az ál-történeti regény műfaja felé mutatnak, amennyiben a hitelességnél fontosabbnak tartják a *példázatosságot*, mint Sánta Ferenc *Az árulója*.

A kilencvenes évek ál-történeti regényeitől távol áll az eszményítés, szándékuk gyakran éppen ellenkező: a mítoszok lerombolása. A históriás keretek közé épített, sokszor mesés-mágikus fikciós elemek azonban a végeredményt tekintve közel állnak az eszményítés eszközéhez: nevezzük *legendásításnak*. A *megtörténhetett volna* és a *lehetetlen*, az *abszurd*, *groteszk* és *mesei* elemek szándékos keverése történeti mozaikdarabkákkal olyan ironikus gesztus, amely a történelmet *példaadó* múltkonstrukció helyett megismerhetetlen, sőt fiktív, hitelességüket tekintve ellenőrizhetetlen események rendezetlen halmazaként ábrázolja.

Ennek az újabb regényformának, műfaji változatnak minden bizonnyal Szilágyi István *Hollóidő* című regénye a csúcsteljesítménye. Már csak azért is, mert – paradox módon – a legendásítás nála komoly forrásmunkán alapuló dokumentarista igénnyel társul. Úgy válik nála a fikció történelmi alakzattá, hogy közben nem vonja kétségbe a régmúlt elbeszélhetőségét, sőt példaadó jellegét sem. A his-

tória nála nem bizonytalan körvonalakba vész, s nem hullik anekdotikus mozaikokra, hanem szinte precíziós aggályossággal elevenedik meg, miközben a regény *történelembe ágyazott fikció*.

Ilyen előzmények után jelent meg Wodianer-Nemessuri Zoltán grandiózus történelmi regénye, a *Végvidék*. A török korban játszódó alkotás legfontosabb inspirálói persze nem az ál-történeti regények, még csak nem is Szilágyi István *Hollóidője*, hanem a magyar irodalom egyik legjelentősebb műve, Móricz Zsigmond *Erdélye* (és távolabbról Bánffy Miklós *Erdélyi története*). Móricz trilógiája nem első sorban a megidézett történelmi korok hasonlóságában fontos viszonyítási pont. Az *Erdély* a legfontosabb szépirodalmi elődje annak a műfajnak, amelyet Wodianer-Nemessuri önértelmezése nyomán *történelmi tényregénynek* nevezhetünk. A história itt nem pusztá keret, a képzelet világába kalandozó írói szándék hitelesítő háttere, hanem magának a műnek a tárgya. Úgy is mondhatnánk: főszereplője. Maga a történelem lép színre, mint az emberi sorsok irányítója, illetve a regény főbb szereplői – első sorban Báthori Gábor és Bethlen Gábor –, bár Móricz bámulatos gazdagsággal rajzolja meg alakjukat, nem annyira saját életük, mint inkább az események alakítóiként válnak fontossá. Általuk nyilatkozik meg és válik hozzáférhetővé az olvasó számára a történelem (annak egy adott metszete). Így vesztí jelentőségét a kérdés: ki az *Erdély* főhőse; s csak ebben az értelmezési horizontban nyeri el értelmét a trilógia – szemben azokkal az olvasásmódokkal, amelyek a *Tündérkert*et kiemelik az egységből, és önállóan értelmezik. Az *Erdély* főhőse Erdély, illetve a korabeli magyar (és Kárpát-medencei) történelem.

Igaz ez Wodianer-Nemessuri Zoltán nagyregényére is. A *Végvidék*nek is van Bethlenéhez fogható kitüntetett alakja: Rátóti Gyulaffy László. Ám a regény narratív szerkezete is hangsúlyozza: a történetnek nincs a hagyományos főhős értelmében vett kiemelt figurája. A regény váltakozó tér-idejű, s az elbeszélői nézőpont is ugyanebben a ritmusban formálódik. A főbb szereplőket mindig belülről, a móríci átképzeléses elbeszélésmóddal rokonítható perspektívából láthatjuk. Minden helyszínnak van egy vagy két kitüntetett „hangja”, s az ő látószögükből elevenedik meg a történet. Nem a hagyományos omnipotens elbeszélővel van dolgunk: nem ismerjük meg minden szereplő belső gondolatait, az éppen kitüntetett nézőpont képviselője éppen annyit oszt meg velünk, amennyit a körülmények folytán ő maga tudhat. Nem annyira a 19. századi hagyományhoz van köze ennek az elbeszélésmódnak, mint inkább olyan 20. századi elbeszélőkhöz, mint William Faulkner, vagy a későbbi évtizedekből Gabriel García Márquez vagy Mario Vargas Llosa. Ez a narratív szerkezet hangsúlyossá teszi azt, amit a cím is sugall: a regény valódi hőse egy történelmi időszak.

A *Végvidék* első megközelítésben térbeli fogalom: azt az országrészt jelöli, amely a regény fő helyszíne: a Balaton-felvidék és Nyugat-Magyarország. A török elleni honvédő harcok végvidéke: ha a pogányt nem állítjuk meg, az ország bizonyosan elvész. S ebben a megfontolásban tárul fel a cím másik jelentése, amely az időperspektívára utal. Az a veszély fenyeget, hogy a magyar nemzet egy történelmi korszaka véget ér.

Az alcím – 1561–1569 – pontosan kijelöli a regény elbeszélő idejét, ezzel is a történelem „főhős” mivoltát hangsúlyozva.

De hogyan haladható meg az a dilemma, amellyel az elmúlt évtizedek igyekeztek szembesíteni a történettudományt, nevezetesen hogy a történelem *ab ovo* megismerhetetlen, mert csak „elbeszél” formában hozzáférhető? Sehogyan – ez ugyanis áldilemma, pontosabban önmagát föl számoló ellentmondás. A csillagászat – sőt maga a fizika is – ki van szolgáltatva megismerője gondolati konstrukcióinak, ám ebből még senki nem jutott arra a következtetésre, hogy a csillagászati vagy fizikai törvényszerűségek eredendő és teljes körű spekulációk. Ahogy egyes fizikai tények, úgy a történelmi tények is hozzáférhetők. A fizikában számításokból levezetett következtetésekkel; a történettudományban a források megismerésével és megfelelő forráskritikával. Nem biztos, hogy egy galaxis éppen olyan, ahogyan ma állítják; nem biztos, hogy egy történelmi időszak minden fontos eseménye éppen úgy történt, ahogy a forrásokból kikövetkeztethető; az ember megismerési vágya azonban erősebb a kételyeknél. Ha nem így volna, magunkról és a világról semmit sem tudnánk. A kilencvenes évtizedben, úgy tűnik, a regényírók többségében a kétely volt erősebb, ezért legendásították, groteszk fénytörésbe állították a történelmi múltat. Wodianer-Nemessurit a megismerés vágya mozgatja, ezért a *Végvidék* megírásához hallatlan mennyiségű forrást felkutatva, értelmezve fogott hozzá. Történetének középpontjába az események valós, gazdagon rendelkezésre álló korabeli forrásokból megismerhető hőseit állította. Regénye legjelentősebb fordulatai e forrásokból hozzáférhető tények rekonstrukciói. Nem az *így volt* teljes bizonyosságával, de az *így kellett lennie* valószínűségével. (Ebben különbözik Nemessuri vállalkozása a Kodolányi-triló-

giáétól: Kodolányi sokkal inkább rá volt utalva a képzeletére, mivel a tatárjárás időszakáról sokkal kevesebbet tudunk, így az ő *történelmi mítoszregényeit* inkább az *akár így is lehetett* elve működteti.)

A korábbiaknak némileg ellentmondva: mégiscsak van a regénynek, ha nem is főhőse, de központi alakja. A kötet végi szerzői megjegyzésben is olvasható: a *Végvidék* Rátóti Gyulaffy László magyarországi katonai pályafutásának kilenc esztendejét követi. A többi főszereplő – köztük Thúry György, Magyar Bálint, Török Ferenc, Tahy Ferenc; a török Bajazid; a császár képviselői, mint az intrikus Puchhaim báró, a félig magyar és eltökélt magyarbarát Eck zu Salm generális vagy a sárvári Nádasdy Tamás nádor – mind kötődnek Gyulaffy László veszpéri és tihanyi főkapitányhoz, és vívódásaik, motivációik egyik meghatározója a Gyulaffy-kapcsolat. Mindemelllett az író ugyanolyan epikus gazdagsággal – azaz szándékaik és cselekvéseik részletezésével – és ugyanolyan lélektani összetettséggel – azaz gondolataik, képzeletviláguk érzékeltetésével – ábrázolja őket, mint a főkapitányt és csobánci várurat. (S még hány, de hány remek „mellékszereplő”, valójában a történet szinte egyenrangú részese elevenedik meg Gyulaffy családtagjaitól Pribék Mihály főlegényen, Salm szárnysegédjén, a bajor Berg bárón át Zsuzsóig, a vár szajhájáig, Örzse szakácsnőig s a belé szerelmes Memi agáig!) Szinte vég nélkül sorolhatnánk.

Gyulaffy azért kitüntetett személy, mert szilárd az identitása. A két hatalom között őrlődő hazában van, aki, bár éppúgy országmentő szándék mozgatja, a császári hatalomba veti bizalmát (Magyar Bálint, aki élesen szembekerül Gyulaffyval). Van, aki túlzásnak tartja a gyulaffys

nemzetmentő hevületet (Tahy Ferenc, aki az összefogást szorgalmazza); van, aki kettős feladat közt őrlődik (Salm tábornagy győri főkapitányként a katonai célszerűség és az udvari intrika ellentétének a foglya); s van, aki – fölülről tekintve a problémákra, elsősorban a pénz- és esz- közhiányra – átlátja saját mozgásterének szűkösségét, mint Nádasdy Tamás nádor. Gyulaffy azonban a tettek embere. Épp addig megy el, ameddig a körülmények szorításában lehetséges, s ezt nem kevesli annyira, hogy a cselekvésről lemondjon. A Bajazid elleni párviadalra és Hegyesd ostromára készülve annyit vállal, amennyit lehetőségei engednek. S ezt kétely nélkül cselekszi akkor is, ha tisztában van azzal, hogy a váracska bevétele nem dönti el a háborút. A háromfelé szakított ország sorsának kilátástalansága vagy bizonytalansága természetesen őt is gyöttri, ám *nem bénítja*; a török elleni kíméletlenséget katonai kötelességének tudja, és büszkén vállalt magyarsága megóvja olyan délibáboktól, amelyek a császári akarat alá hajlítanák. Gyulaffy önállósul, mert tudja, hogy két malom közt őrlődve a túlélésre csak így van esély. A történet egyik mozgatórugója, hogy ezért kerül szembe a bécsi udvarral, s a magyar kapitányok egy részével is. Ez azonban éppenséggel megszilárdítja a cselekvésbe vetett hitét.

Kőkemény identitása nem csupán kiemelkedő katonai képességeiből merít, hanem abból a meghitt háttérből is, amit a családja nyújt. Gyulaffy gyengéd szerető, felesége pedig odaadó hitves, abban az értelemben is, hogy a família érdekeit aláveti a háborús érdekeknek. Gyulaffy úr az otthonában, és úr a rábízott várakban. Csobáncon példás rend és fegyelem uralkodik, amit a főkapitány *kegyetlensége* és *igazságossága* egyszerre biztosít. Ez a

belső fegyelem és tartás jelképezi az egyiséget, amelyre az országnak is törekednie kell(ene), ha meg akar szabadulni a máját két oldalról tépő birodalmak keselyűtől. Gyulaffy igazodási pont. Előbb-utóbb ellenfelei, haragosai is belátják, mint Magyar Bálint fonyódi és szigligeti kapitány.

A rettenthetetlen Gyulaffy, az adatok szerint száztizenegy párbaj győztese, eposzi hős, mondhatnánk, ha nem tudnánk, hogy jellemrajza hiteles adatokon nyugszik. A *Végvidék* ebből a szempontból – hangsúlyosabban, mint a Lippa várát megtámadó Bethlen esetében az *Erdély* – leteszi a voksot amellett, hogy a história nem csupán a kiismerhetetlen erőknek kiszolgáltatott esendő emberekről szól, hanem olyan példaadókról is, mint a főkapitány. A történelemhez viszonyítva mindnyájan porszemek vagyunk. Aki ennek tudatában végzi a dolgát, akár hőssé is válhat. Még akkor is, ha látszólag vesztiesen hagyja el a színteret, mint a regény végén Erdélybe távozó főkapitány.

Sturm László kritikájában rámutatott, hogy nemcsak Gyulaffy alakja, de a regény más jellemzői is közelítik a *Végvidéket* az eposz műfajához. Nagyon fontos megfigyelés. Nem árt újra tudatosítanunk: Wodianer-Nemessuri azt a szinte paradox eredményt éri el, hogy alapvetően realista eszközökkel kapcsolja össze a regényt műfaji elődjével, az eposzsal. Az a gyanúm, hogy a paradoxon magyarázata is magában a történelemben rejlik: a fontos események is jelentéktelennek tűnő cselekvéssorok apró sokaságából és nagy jellemek, hősök (és gazemberek) tetteiből állnak össze jövőt meghatározó egészzé. Aki pedig a török kori Magyarországhoz nyúl vissza, óhatatlanul szembesül olyan társadalmi magatartásformákkal, amelyek ma anakronisztikusnak *tűnnek*, de

a történelmi emlékezet hűen őrzi. Ilyen például a *virtus*, amelytől vezérelve a párbajban megölt Bajazid hegyesdi török vajda janicsárjait Salm generális Győrbe hurcoltatja, de legvilkolásuknak Gyulaffy ellenáll. Kegyetlenség és lovagiasság csak a felületes szemlélő, a történelmi kort nem ismerő számára ellentmondásos.

A *Végvidék* nyelvi szövete sem a régi idők kópiája. Az író az archaizmusokkal rendkívül takarékosan él. Csak az akkori tárgyi világ megnevezése idézi a kort, illetve az az enyhén patetikus, helyesebben *megnemesített* beszédmód, melynek komor, fenséges áradásában követjük a 16. század háborús életvitelét, s azt a férfias, nemesi és katonai magatartást, mely meghatározója Gyulaffy László jellemének.

Ugyancsak a korszakhoz illő az elidőzések és megiramlásokból álló szerkezet, mely a regény sajátos dinamikáját adja. A cselekmény csúcspontjaihoz – köztük Gyulaffy hírhedt párviadalához és a hegyesdi vár ostromához – hosszas előkészítés után jutunk el. Zajlik a csobánci várnép élete, ki-ki teszi a dolgát, miközben a nagypolitika rosszabbnál rosszabb döntéseket hoz. A magyar rendek legjobbjai persze igyekeznek, hogy a bonyolult viszonyokat átlássák, eligazodjanak a török és a birodalmi németek szándékaiban, a csapásokra felkészüljenek és igyekezzenek egymást meggyőzni. A tárgyalások, miközben a nemzet helyzetét aprólékos gondnal ábrázolják, a regény fordulataitól nem különülnek el. Tehát szó sincs Thomas Mann-féle esszéregényről. A *Végvidék* annál inkább emlékeztet Szilágyi István *Hollóidőjére*, melyben a vallási és politikai tézisek maguk is cselekvést generálnak. A viták a haditettek előkészítői. Ki-ki megméretik szándékaiban és elszántságában egyaránt, vagy intrikus

hajlama lepleződik le. Az ország dolgai a szereplők jellemével szorosan összekapcsolódnak. A Nádasdyhoz sebesülten igyekvő Tahy Ferenc és a nádor beszélgetése során vakmerőség és megfontoltság egymásnak feszül: „Hőseink mindig voltak s lesznek. Kisarjadnak a földből, mint a szilfa. Jó a lomb alá húzódni, de folyvást az ő árnyékukban nem élünk meg. Ami számít: az egy akarattal vezérelt sokaság. [...] Gondoljon Mohácsra. Ott harmincezer Gyulaffy harcolt, míg a török névtelen tűzerekből és janicsárokból állt. Igaz, a háború nem csupa döntő ütközet, ám a végső diadalhoz kell az egységes vezérlés”, érvel Nádasdy a bárónak, aki Gyulaffy egyéni harcmodorának a védelmére kel. Nem sejti, hogy beszélgetésük merőben más célt szolgál, hisz a nádor már levelet írt Salm tábornagnak, melyben Gyulaffy mellé áll: „...a magyarországi hadak egy hírneves katonát vesztenének, ami jelen nyomorúságos körülményeink közt legalább akkora kárt okozna, mint Zrínyi halála és a megsemmisítő szigetvári vereség.” Nádasdy nem Gyulaffy érdemében kételkedik, inkább Tahyt vizsgálta, ki áll-e a főkapitány mellett.

A regényben az elbeszélte idő ütemére fény és árnyék váltakoznak. Jut idő szerelemre (Gyulaffy és felesége, Forgách Margit, Fruzsina lányuk és Ádám apród, Örzse szakácsné és a hegyesdi Memi aga között), kedélyes, olykor felparázsló hitvitákra, lakomákra, borozásra, s Tinódi Lantos Sebestyén révén a lélek töltekezésére. Csobánc és Szigliget környékét Nemessuri Eötvös Károlyéhoz mérhető szeretettel és érzékletességgel ábrázolja. Az énekmondó nyújtotta esztétikai élmény a véres csaták ellenpontja; egyfajta vágyott harmónia kifejeződése. A fordulat mindig viharként csap le, mely mindent

megváltoztat. A szerző nem retten vissza a kegyetlen, véres jelenetek leírásától. Mi sem áll tőle távolabb, mint a Jókai-féle eszményítés, holott a fordulatok cselekményszövéseben méltó utódának tekinthető. Karóba húzás, a pécsi apácák megerősökölése, lefejezés tényszerűen, ebben a világban, ezekkel az emberekkel történik. Nemessuri arányérzékét dicséri, hogy az irgalmatlanság csöppet sem öncélú. Épp annyit láttat, amennyi a szokások megértéséhez szükséges. Az események jeges fuvallata szinte átsüvít az olvasó fölött, s az idő is felgyorsul ilyenkor.

A *Végvidék* egy felfénylő epizódja Gyulaffy és a fiai utsal vadászata. Őzek és vaddisznók elejtése közben a főkapitány arra emlékeztet, nemrégiben bölények is éltek a tájon. Az utolsót az emlékezet szerint Korvin Mátyás ejtette el. A vadászat befejezésekor egy vén bölénnyel mégiscsak találkoznak, de Gyulaffy nem hagyja, hogy a fiai lenyilazzák. A kölykök magukban dohognak: „Micsoda dicsőség lenne halálra hajszozni, végül dárдавégre kapni és megnyúzni. [...] Értetlen-keserű képpel hallgattak, míg apjuk hajlandó volt megtörni a csöndet. Elváltozott, furcsa hangon mondta: – Nem Mátyás ölte meg az utolsót. Ő az – és ezér’ köll békén hagyni. Ami jó volt és méltó a nagy királyhoz, minket nem illet meg. Az orzók is tuggyák. Ha a világból kivész a tisztelet, nem marad semmi. A magunkfajta embertállatot egyaránt érdeme szerint böcsül. Ehhez tartsátok magatokat.”

Az eposzi hős alakjából kibontakozik – a történet során nem utoljára – a mértéket ismerő ember s a fiaiért felelős apa, aki tisztában van azzal, hol végződnének a lehetőségei. Örökségükként ezt is átadja a gyerekeinek. A *Végvidék* komor, sötét tónusaiból újra és újra földereng a fény.

Íme Gyulaffy László, aki a mészárlások és halálos viadatok közepette sem veszíti el emberi habitusát. Olcsó tanulságnak tűnhet az elmaradt bölényvadászat a mai olvasó számára is. No de mivégre az írói kutakodás a história mélyrétegeiben?

A múlt nem kaland és egzotikus kirándulás, hanem önismeretünk szerves tartozéka. Nem arra az értelmező reflexre gondolok, mely Móricz Zsigmond Erdély-trilógiáját kulcsregényként olvasva korunk emberét és történeseit az akkori világba illeszti be. Sem az *Erdély*, sem a *Végvidék* esetében szó sincs róla. Az efféle olvasat meglehetősen erőszakolt. A felgyülemelő történelmi tapasztalat újraértelmezése kevésbé kézzelfogható, de átütő eredménnyel jár. A história nem más, mint nemzeti és személyes identitásunk humusza. Ebbe nyúlnak gyökereink, s mélyre kell ásunk, alaposan meg kell forgatnunk a talajt ahhoz, hogy magunkra ismerjünk. Hogy az újra fölfedezett múlt igazságát átéljük, mert e nélkül nincs önismeret, és katarzisa sem kerül sor. Hiszen a *Végvidék* hősei is abban a tudatban éltek-haltak: „Ha poraikat benővi a fű, lesznek mások, legalább olyan bátrak és eltökéltek. Eerre való a példa s a temérdek sírhalom.”

Wodianer-Nemessuri Zoltán nagyregénye a múlt tényszerű, forráskutatáson alapuló földidézése során többszörös várokozást teljesít be. Igazolja, hogy folytatható a Móricz *Erdélye* után megszakadni látzó irodalmi hagyomány, azaz a *Végvidék* a történelmi tényregény műfaját újítja

meg. Ráébreszti az olvasót, a szórakoztatás és az ismeretközlés eredeti, magasrendű esztétikai élménnyel párosulhat. Jó alkalom a teljes körű, újrafogalmazott, a históriában mélyen gyökerező identitásra. A könyv szerkesztője, Papp Endre irodalomtörténész szerint: „Az irodalom csúcsain a közösségi élmény, az azonoságtudat széleskörűen érvényes kifejezése tárul föl.”

Országunk nyugati végein igazi csúcsoakat hiába keresünk, Wodianer-Nemessuri Zoltán *Végvidéke* azonban – kortársként hadd legyek visszafogott – olyan magas kilátópontja a magyar regénytörténetnek és szépirodalomnak, ahonnan érdemes körbenézni. Ez az alkotás magas esztétikai színvonalon gondolatja újra történelmi és kulturális előzményeinket, mely az egyetemes emberi és a jellemzően magyar sorshoz egyszerre kapcsolható. Ebből következik a kérdés – és a *Végvidék* felelete: mik a késztetéseink, ösztöneink és szándékaink, egyáltalán: mi a magyar? Nos, ez a kilátó évtizedeken át betöltetlen helye volt a magyar irodalomnak. Olvasóként örülhetünk annak, hogy az író erre a csúcsra kalauzol. (Kiadás előtt áll a szerző *Végvidék-trilógiájának* második kötete, a *Kései virradat 1570–1579*, mely az Erdélyi Fejedelemség kialakulása sorsdöntő esztendeit, és Rátóti Gyulaffy László generális katonai pályafutása csúcsát mutatja be.)

(Wodianer-Nemessuri Zoltán: *Végvidék 1561–1569. Hitel Könyvműhely, Budapest, 2012, 768 oldal.*)